

Bókmenntir í blárri móðu

Veikindi eru og hafa alltaf verið hluti af tilveru okkar. Þau herja á okkur sjálf og ástvini okkar og sögur náungans af baráttu sinni við veikindi snerta okkur. Það getur í sjálfu sér létt á vanlíðan þess veika að segja sögu sína, hlusta á veikindasögur annarra og setja eigin veikindi í stærra samhengi. Þótt veikindasögur séu að þessu leyti líknandi, geta þær einnig og auðveldlega falið í sér afþreyingar- og jafnvel skemmtigildi.

Íslenskar miðaldabókmenntir eru ríkulegar af sögum um veikindi, allt frá sannsögulegum frásögnum um einstaklinga sem vitað er að voru uppi yfir í kraftaverkasögur af veiku fólki sem læknaðist fyrir tilstilli dýrlings, jafnt sem formúlukenndar frásagnir af kvillum sem eiga uppruna sinn í valdi eins manns yfir öðrum og brjótast fram í álögum eða annars konar „yfirnáttúrulegu“ meini. Eitt af því sem gerir sögur af veikindum fólks á miðöldum áhugaverðar er það samfélag sem þær endurspeglar, og í raun það samfélag sem þær spretta úr. Í þessari grein verða sögur um andleg og líkamleg veikindi settar í samhengi við 15. öld og þá sér í lagi svartadauða eða pláguna miklu sem geisaði tvívegis hér á landi, árin 1402–1404 og svo aftur 1494–1495.

Í upphafi verður gerð grein fyrir veikindasögum sem efnivið bókmennta og frásagnarfræðilegu samhengi þeirra. Að því loknu verður litið til miðaldabókmennta með áherslu á Ála flekks sögu, frumsamda riddarasögu frá því um eða eftir 1400. Í upphafi verður athyglinni beint að söguhetjunni Ála sem var aðskilinn frá fjölskyldu sinni sem barn, með áherslu á félagslega vanhæfni hans til að takast á við tilveru sína og fóta sig í samfélaginu. Sagan verður því næst greind út frá veikindum Ála og leitast verður við að tengja hana veruleika fólks á 15. öld. Að lokum verður getið um þær breytingar sem urðu á söguefninu í gegnum aldirnar og þær útskýrðar með hliðsjón af breyttu samfélagi og breyttum áherslum.

Hlutverk veiku hetjunnar

Veik söguhetja getur vissulega verið til þess fallin að vekja samúð okkar en það jafngildir því þó ekki að hún eigi auðvelt með að viðhalda henni söguna á enda. Þótt veikindi geti í sjálfu sér verið sá andstæðingur sem söguhetjan þarf að takast á við og sé „óvinur“ hennar í yfirfærðri merkingu, eru þau eðlislega ólík þeim áskorunum sem felast í mannlegum samskiptum og þeim átökum sem samskipti við fólk af ólíku tagi geta haft í för með sér. Áður en lengra er haldið skulum við því staldra við og velta fyrir okkur hlutverki þeirra söguhetja sem þurfa að glíma við veikindi umfram hinar hefðbundnari áskoranir lífsins. Er yfir höfuð munur á eðli söguhetja eftir því hvert viðfangsefni þeirra er? Til að varpa ljósi á þetta þurfum við í raun að velta fyrir okkur grunnmynstri frásagna og þáttum á borð við persónusköpun og það samband sem skapast á milli söguhetju og þess sem hlýðir á eða les.

Hvernig skapa menn söguhetju sem höfðar til lesenda sinna eða áheyrenda á þann hátt að þeim sé yfir höfuð umhugað um afdrif hennar; að þeir kjósi að verja tíma sínum með henni og fylgja henni úr einum atburði í annan, eða jafnvel úr einni raun í aðra? Hvernig sköpuðu miðaldahöfundar slíkar söguhetjur og hvernig skapa nútímahöfundar slíkar söguhetjur? Frásagnarfræðilega séð gera þeir það með því að finna söguhetjuni stað í frásagnarlíkani eða -mynstri sem lesendur eða áheyrendur eiga auðvelt með að fylgja og þar getur hún svo orðið fyrir áskorunum sem þeir eiga auðvelt með að samsama sig við. Hin einstaklingsbundna leið sem höfundur velur söguhetju sinni til að takast á við þessar áskoranir skiptir þó einnig máli, því að það er einmitt hér sem hann getur gripið athygli þess sem fylgist með, en sá ber aðstæðurnar svo ósjálfrátt saman við sitt eigið líf, reynslu og gildismat, og í rauninni ber hann söguhetjuna saman við sjálfan sig og fylgir henni eftir því sem framvindunni líður, með þessa undirliggjandi sjálfsskoðun í forgrunni.

Þegar upp er staðið getur lesandi sögunnar eða áheyrandi hafa lært af söguhetjuni sem er auk þess líkleg til að hafa dýpkað sýn hans á heiminn. Söguhetjan getur þannig stækkað reynsluheim okkar og líklega höfum við öll lent í því einhvern tímann að lifa okkur svo inn í aðstæður söguhetjunnar að við rennum saman við hana; breytumst í hetjuna og verðum eitt með henni. Í þeim skilningi fylgjum við söguhetjuni ekki einungis eftir þegar hún veður í gegnum eld og brennistein; við vöðum eld og brennistein, og til að aðlaga líkinguna að tákneimi miðaldabókmennta þá berjumst við við risa, við drepum dreka, við erum útskúfuð, grátum, verðum vitfirrt, en, viti menn, við vinnum okkur út úr þessu — með hetjuni. Það stórkostlega

við góðar formúlubókmenntir er einmitt þetta: Við vinnum okkur út úr því mótlæti sem við mætum og stöndum uppi sem sigurvegarar, einmitt vegna þess að við fylgjum mynstri hetjunnar, þeirri formúlu sem er og hefur alltaf verið vænleg til árangurs. Og á meðan við fylgjum mynstrinu eftir þar sem við færum okkur úr einu þrepi yfir í annað erum við sannfærð um að sagan snúist ekki um söguhetjuna sem slíka heldur okkur sjálf. Ástæða þessa er líklega fyrst og fremst sú að hetja formúlubókmenntanna er afurð sammannlegrar reynslu.

Samkvæmt fræðimönnum sem hafa skoðað áhrif sagna, og þá einkum ævintýra, á börn eru sigrar okkar í sögunni ekki bundnir við þann tíma sem það tekur okkur að lesa eða hlýða á sögu, heldur geta þeir í rauninni bæst við þann ímyndaða reynsluheim sem við sækjum svo í þegar við virkilega lendum í aðstæðum sem við getum borið saman við raunir og úrvinnslu söguhetjunnar. Að auki hafa sálgreinendur lengi talið að ævintýri örvi ímyndunarafli þeirra sem á hlýða og rannsóknir þeirra benda til þess að þau orki sem tengiliður meðvitundar og dulvitundar og hjálpi okkur að vinna úr þeim flækjum sem sitja annars óleystar í undir meðvitundinni.¹ Undirstaða alls þessa er sá hæfileiki okkar að setja okkur í spor annarra, í þessu samhengi söguhetjunnar. Hugmyndin um tilfinningalegt flæði eða jafnvel samsömun á milli söguhetju og þeirra sem njóta sögunnar er þó ekki ný af nálinni og í rauninni lá hún mjög í loftinu á 8. og 9. áratug síðustu aldar, í rannsóknum sem tvinnuðu saman hugvísindi, félagsvísindi og sálgreiningu. Rætur hennar má þó einnig rekja til eldri kenninga í frásagnarfræði, til dæmis í því frásagnarlíkani sem Algirdas Julien Greimas (1917–1992) setti fram og kallaði hinn rökrétta ferhyrning (f. *la structure élémentaire de la signification*) en kenningar hans komu enskumælandi fræðimönnum fyrst fyrir sjónir árið 1966 með bókinni *Structural Semantics*.²

¹ Sjá Bruno Bettelheim, *The Uses of Enchantment. The Meaning and Importance of Fairy Tales*, New York: Vintage Books, 1989, bls. 3–7 og víðar; Kristín Unnsteinsdóttir, „Frummót, formgerð og fiðrildi. Að lesa ævintýri og goðsagnir með hliðsjón af kenningum Jungs, Lévi-Strauss og Greimas“, *Úr manna minnum. Greinar um íslenskar þjóðsögur*, ritstjórar Baldur Hafstað og Haraldur Bessason, Reykjavík: Heimskringla, 2002, bls. 313–324, hér bls. 321. Um nýlegar hugmyndir um ævintýri sem tjáningarform, sjá til dæmis Jack Zipes, *The Irresistible Fairy Tale. The Cultural and Social History of a Genre*, Princeton og Oxford: Princeton University Press, 2012, bls. 1–20.

² A. J. Greimas, *Structural Semantics. An Attempt at a Method*, Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press, 1983. Sjá einnig Algirdas Julien Greimas, *On Meaning. Selected Writings in Semiotic Theory*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987, bls. 63–83, sbr. Peter Søby Kristensen, *Litteraturteori*, København: Gyld-

Það sem hinn rökrétti ferhyrningur sýnir okkur er að samkvæmt grunnformgerð hefjast frásagnir í ákveðnu jafnvægi sem síðan raskast, og að verkefni þess sem söguna segir er að þoka henni aftur í átt að jafnvægi, þeim endapunkti sem gæti í sjálfu sér verið nýr upphafspunktur — enda eru margar sögur samsettar úr fleiri en einu frásagnarlíkani sem geta þá fléttast saman. Grundvallareiningin er þó einföld, og í raun má líkja henni við framvindu þess að taka þráð, binda á hann hnút og leysa svo hnútinn. Sú frásögn sem fylgir þessu mynstri hlýtur því að enda í jafnvægi, eða eins og við segjum, enda vel.³ Það merkilega er að þetta einfalda ferli er til þess fallið að byggja upp spennu hjá lesanda og að lokum létti þegar hnúturinn hefur verið leystur og jafnvægi komið á.⁴ Sú tilfinning sem situr eftir er því ánægjuleg og lesendur sækja ósjálfrátt í sams konar upplifun, það er að segja spennu og spennulosun, í gegnum aðrar sögur og nýjar söguhetjur. Það má því segja að þeir sækji í formúluna, og ekki vegna þess að þeir hafi ekki vitsmuni til að takaast á við flóknari listaverk heldur vegna þess að lausn er lausn, hvernig sem hún er til komin. Það mætti jafnvel segja að formúlan sé okkur holl og það sem hún kennir okkur er fyrst og fremst tvennt; hún hvetur okkur til að setja markið á þennan góða og fyrirsjáanlega endi, auk þess sem hún sýnir okkur að til þess að ná þessum góða endi verðum við sjálf að bregðast við áskorunum af hugrekki og afgreiða þær. Góður endir er þannig séð ekki sjálfsgöð niðurstaða heldur endir á ferli sem krefst þátttöku og æskilegrar hegðunar því að það skiptir máli hvernig við bregðumst við áskorunum lífsins.

Ljóst er að hinn rökrétti ferhyrningur er í sjálfu sér einfaldur en þó getur hann í grundvallaratriðum einnig legið að baki flóknari sögumynstri, til dæmis hetjusagna, og getur hann þá verið endurtekinn einu sinni eða oftar innan sömu söguheildar.⁵ Ýmsir telja að hetjusögurnar hér áður fyrr hafi

endal, 1976, bls. 90–93. Um nýrri kenningar í frásagnarfræði, sjá til dæmis Barbara Dancygier, *The Language of Stories. A Cognitive Approach*, New York: Cambridge University Press, 2012, bls. 6–8.

³ Sjá ítarlegri umfjöllun um frásagnarlíkanið sem byggingareiningu íslenskra miðaldasagna í Aðalheiður Guðmundsdóttir, „The Other World in the *Fornaldarsögur* and in Folklore“, *Folklore in Old Norse — Old Norse in Folklore*, Nordistica Tartuensia 20, ritstjórar Daniel Sävborg og Karen Bek-Pedersen, Tartu: University of Tartu Press, 2014, bls. 14–40, hér bls. 29–31.

⁴ Sbr. Alan Dundes, „Structuralism and Folklore“, *Folk Narrative Research. Some Papers Presented at the VI Congress of the International Society for Folk Narrative Research*, Studia Fennica 20, ritstjórar Juha Pentikainen og Tuula Juurikka, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1976, bls. 75–93, hér bls. 85.

⁵ Um hetjumynstrið, sjá Bengt Holbek, *Interpretation of Fairy Tales*, Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1987, bls. 328–331.

einmitt verið fólkinu svo mikilvægar vegna þess að í óstöðugum heimi, þar sem hver ógnin gat rakið aðra, hafi beinlínis verið nauðsynlegt fyrir fólk að ímynda sér einstaklinga eða „hetjur“ sem komi til með að vernda það — að hættan verði afgreidd. Með því að endurskoða þessa grunnhugmynd í ljósi þess flæðis sem á sér stað milli söguhetju og áheyranda má þó ef til vill segja að fólk sem lifir sig inn í ferli hetjusögunnar sé einmitt að tileinka sér eiginleika hetjunnar. Með því að ganga með hetjunni, aftur og aftur, í gegnum spennustigið og í átt að endinum góða er það í rauninni að vekja upp eða þróa með sjálfu sér eins konar huglægt hetjumynstur, því að rétt eins og hetjan mun það einnig sigra.

Þótt grunnformgerð frásagna geti verið einföld er ekki þar með sagt að sögumanni eða höfundu hafi tekist að gera söguhetjuna sannfærandi. Það er því fyrst og fremst leiðin sjálf sem er fyrir fram ákveðin en svo er það í raun ferðalagið sem skiptir máli, hvers konar aðstæður skapast og jafnvel, með hverjum er ferðast. Það er í sjálfu sér kúnt að skapa söguhetju sem er nógu áhugaverð til að lesendur vilji ferðast með henni þá vegferð sem hún gengur og að hún haldi sögusamúðinni frá upphafi til enda. Það er heldur ekki til nein formúla, svo vitað sé, um fullkomlega vel heppnaða söguhetju, það er að segja að hve miklu leyti hún breytir rétt, hvort hún er alltaf fullkomlega sanngjörn, hversu mannleg eða breysk hún má vera og hversu oft henni má mistakast. Fullkomin söguhetja er ef til vill einfaldlega sú söguhetja sem líkist manneskju af holdi og blóði, á tilteknu æviskeiði eða við tiltekna aðstæður. Á hinn bóginn getur það líka verið áskorun fyrir okkur að setja okkur í spor söguhetju sem bregst öðruvísi við aðstæðum en við sjálf myndum gera og ef til vill eru því engin takmörk sett hver við erum — eða þykjumst eða viljum vera. Sem manneskjur erum við hvort eð er sífellt að máta okkur í hlutverk eða þá að reyna að festa okkur í sessi eftir að við höfum valið okkur hlutverk.

Ef við snúum okkur aftur að söguhetjunni og þeirri kúnt að skapa trúverðuga söguhetju sem á erindi við fólk þá verður það að teljast ólíklegt, þótt það sé ekki útilokað, að persóna sem er fullkomin að öllu leyti risti djúpt. Aðstæður hennar og viðbrögð við aðstæðunum þurfa á hinn bóginn að geta vakið upp tilfinningar þess sem les eða á hlýðir, sem gerist þó varla nema hann geti auðveldlega sett sig í spor hennar — með öðrum orðum séð sjálfan sig fyrir sér í sama hlutverki. Þær raunir sem söguhetjan þarf að takast á við þurfa þá einnig að vera raunir sem við getum séð fyrir okkur að við sjálf gætum verið að glíma við, hvort sem er raunverulega eða í óeiginlegri merkingu. Þegar hetjan, og þar með við sjálf, sigrar að lokum dreka,

yfirferum við sigurinn á sértækari vandamál og drekinn getur orðið að almennum tákni fyrir yfirstandandi hættu og eitthvað sem ógnar lífsviðurværi okkar. Í þrengri merkingu tölum við um að sigrast á „krabbanum“ sem er í raun hluti af sama hugsanamynstri, þar sem við yfirferum veikindi okkar á hinn áþreifanlega andstæðing. Sjúkdómar eru því í sjálfu sér áþreifanleg ógn, og þegar söguhetjan er veik getur hún komist óþægilega nálægt okkar eigin reynsluheimi.

Það hefur sýnt sig að veikindasögur eru vel til þess fallnar að höfða til samúðar okkar, kannski bæði vegna þess að við viljum skilja sjúkdóma og við viljum að veikum batni; vonir okkar, og þar með athygli, eru allar á hinum góða endi. Þegar við færum veikindi inn í frásagnarlíkanið verða þau sá hnútur sem þarf að leysa — og þau bjóða upp á ýmsa möguleika við að móta hetju sem þarf að berjast við ofurefli vanheilsunnar. Hverjum myndi annars detta í hug að framleiða kvikmyndir um líkamleg mein á borð við krabbamein, eða þá ýmiss konar hugarmein? Það er vegna þess að frásagnarfræðilega séð geta krabbamein eða dreki verið sitthvor hliðin á sama peningnum, því að hvort tveggja er eitthvað sem söguhetjan þarf að takast á við og sigra. Veik söguhetja á með öðrum orðum jafn mikla möguleika og aðrar söguhetjur á að fanga athygli okkar og halda henni, allt eftir því hvernig sögumanni eða höfundu tekst að móta hana inn í það frásagnarlíkan sem hún kemur til með að fylgja.

Andleg og líkamleg mein í íslenskum miðaldabókmenntum

Ljóst er að söguhetjur íslenskra miðaldabókmennta geta gefið okkur hugmyndir um þá sjúkdóma sem herjuðu á fólk fyrir á öldum — og jafnvel að þeir sjúkdómar sem við höfum nefnt lífsstílsjúkdóma séu hreint ekki alveg nýtilkomnir. Íslenskar miðaldabókmenntir eru þó fjölbreyttari en svo að hægt sé að alhæfa með hvaða hætti þær tjá okkur veruleika þeirra sem tókust á við veikindi og til hvaða bjargræðis var gripið. Í rannsóknum síðustu ára hafa fræðimenn í auknum mæli beitt þeirri þekkingu sem þeir búa yfir og snýr að líkama og sál — þekkingu sem var ekki til eða þá með allt öðru móti á miðöldum — við greiningu á miðaldasögum og veikindi söguhetja útskýrð í ljósi hennar.⁶ Þetta þarf þó ekki að þýða að bókmenntirnar beri ekki sjálfar vott um forna þekkingu á sjúkdómum og viðleitni fólks til að skilja starfsemi líkama og sálar.

⁶ Sjá til dæmis Óttar Guðmundsson, *Hetjur og bugarvél. Geðsjúkdómar og persónuleikaraskanir í Íslendingasögum*, Reykjavík: JPV, 2012; Óttar Guðmundsson, *Sturlunga geðleknisins*, Reykjavík: Skrudda, 2020.

Í bókmenntum frá því um og upp úr 1300 förum við að sjá þess skýr merki að fólk sé að velta því fyrir sér hvaða möguleikum líkaminn búi yfir, svo sem hversu langt sé hægt að ganga í að græða sár. Í Göngu-Hrólfis sögu, fornaldarsögu sem er yfirleitt talin vera frá 14. öld, ganga menn svo langt að fjarlægja líkamshluta af fólki og græða á aftur með góðum árangri.⁷ Hugmyndin sjálf ber vott um tvennt; þá yfirnáttúrulegu töfrahyggju sem ein-kennir sögurnar að vissu marki, og áhuga á líkams- og læknisfræði. Annað dæmi er fornaldarsagan um Egil einhenda og Ásmund berserkjabana, einnig frá 14. öld, þar sem Egill missir aðra hönd sína í átökum sínum við tröll. Lækningin felst í því að á handlegg hans ofan við úlnlið er grætt eins konar stoðtaki, sverð, og síðar, eftir að höndin sjálf kemur í leitirnar, er hún saumuð á hann með góðum árangri. Í sömu sögu koma fram skemmtilegar hugleiðingar um það hvort hægt sé að skipta um augu með því að taka augu úr ketti og græða í jötunn. Í sögunni er að finna mörg önnur dæmi um líkamlega afskræmingu og jafnvel limlestingar, sem í sjálfu sér ber einnig vott um hugmyndir fólks um þolmörk líkamans, eins og þegar söguhetjan Arinnefja verður „skinnlaus“ um allan kroppinn eftir að hafa stokkið yfir logandi bál.⁸ Sem enn eina heimild frá þessum sama tíma, 14. öld, mætti nefna þriðju fornaldarsöguna, Bósa sögu og Herrauðs, en þar flá menn skinnið af hljóðfæraleikara og sveini hans og klæða sig svo í „nágrímurnar“, það er skinnið, í þeim tilgangi að dulbúast:⁹

... síðan tók Bósi þá, ok fló belg af þeim báðum, ok fór síðan til skips síns, ok sögðu Smið, hvat þeir höfðu afrekat, gjörðu þeir þá ráð sín. Smiðr færði Bósa í nágrímuna, en hann fór sjálfir í aðra; síðan fór Bósi í klæði Sigurðar ...

Á meðan öll þessi dæmi og mýmörg fleiri sýna áhuga fólks frá 14. öld á líkamanum og starfsemi hans bera sum þeirra beinlínis vott um áhuga á lækningum. Inn í margar þeirra fléttast svo einnig áhugi á sögu þess sem meinið ber, sjúklingnum eða hinni veiku söguhetju. Ein þeirra er Mírmanns saga, riddarasaga frá þessari sömu öld, þar sem söguhetjan smitast af holdsveiki en fær þó bót meina sinna eftir að hafa leitað sér lækninga á Sikiley. Í þessu tilviki er það leitinn að lækningunni sem ber frásögnina uppi á meðan

⁷ Sagan gæti reyndar vel hafa verið skráð í upphafi 14. aldar og jafnvel þegar um 1300; *Fornaldar sögur Norðrlanda eftir gömlum handritum* I–III, útg. C.C. Rafn, Kaupmannahöfn, 1829–30, bls. III 308–310.

⁸ Sama heimild, bls. III 367–368, 384–389, 393–396.

⁹ Sama heimild, bls. III 221.

Mírmann, söguhetjan veika, þræðir frásagnarlíkanið fram að hinum farsæla endi.¹⁰

Þar sem veikindi söguhetju geta verið margs konar snúast þau eðlilega ekki öll um líkamleg mein, heldur einnig um geðheilsu. Með þetta í huga má nefna söguhetjur sem hafa hingað til ekki þótt búa yfir mikilli dýpt, heldur er stundum gert ráð fyrir að þær líði áfram í sinni fastmótuðu frásagnarfleittu og bregðist við þar sem við á, til dæmis með því að höggva þá sem standa í vegi þeirra til hægri og vinstri, allt þangað til þær komast í örugga höfn með verðugan maka sér við hlið. Þótt slíkar söguhetjur hafi eflaust alltaf verið til verða þær algengar í íslenskum bókmenntum á 14. öld og jafnvel á þeirri fimmtánda enda er þetta sá tími í bókmenntasögunni þegar verulegra áhrifa fer að gæta frá munnlegum arfi á borð við ævintýri eða frásagnareiningar sem í dag eru einkum þekktar í því samhengi. Sameiginleg einkenni þessara hetja er að þær bregðast við því mótlæti sem herjar á þær af hugrekki og drýgja jafnvel hverja hetjudáðina á fætur annarri, og ef það er ekki nóg þá verða þær ósjaldan fyrir álögum. Álögin geta verið tvenns konar, það er umbreytandi eða huglæg. Með umbreytandi álögum er ásýnd söguhetjunnar breytt og hún verður óþekktanleg en athafnar sig sem hún má í líki trölls eða dýrs, oftast nær villidýrs, en að auki er algengt að söguhetjum sé breytt í fugla.¹¹ Huglæg álög leggjast hins vegar á sál viðkomandi, sem missir jafnvel viljann til alls nema þess sem álagavaldurinn kveður á um, til dæmis að finna tiltekinn hlut eða manneskju. Huglæg álög, sem vel má líkja við dáleiðslu, geta þó einnig falist í verri líðan, það er að segja að álagaboli sé firrtur gleði eða svefni.¹²

Hjálmþér, söguhetja Hjálmpérs sögu og Olvis, og Úlfhamur, söguhetja Úlfhams sögu, eru dæmi um slíkar hetjur og báðir glíma þeir við þá erfiðleika sem fylgja því að vera undir huglægum álögum. Í kjölfar álaganna leita

¹⁰ *Mírmanns saga*, útg. Desmond Slay, Editiones Arnarnagæranæ A 17, Copenhagen: Reitzel, 1997.

¹¹ Um vargshami og fuglahami, sjá Aðalheiður Guðmundsdóttir, útg. *Úlfhams saga*, Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar, 2001, bls. clxxxí–ccxi.

¹² Um huglæg álög sérstaklega og grundvöll þeirra í mannlegum samskiptum, sjá Aðalheiður Guðmundsdóttir, „Enchantment and Anger in Medieval Icelandic Literature and Later Folklore“, *Fictional Practice. Magic, Narration and the Power of Imagination*, ritstjórar Otto Bernd-Christian og Dirk Johannsen, Leiden: Brill, 2021, bls. 69–91. Á 19. öld eru dæmi þess að hugheitir einstaklingar eða kraftaskáld kveði ógæfu eða jafnvel vitfirringu á fólk. Sjá Eirik Westcoat, *Chanting Up the Kraftaskalds. An Investigation into Their Image, Roles, and Magic*, óútgefin doktorsritgerð við Háskóla Íslands, 2021, bls. 173–174.

þeir í einsemd og koma sér fyrir í óbyggðum eða eyðiskógi sem ætla mætti að væri táknrænn dvalarstaður og til þess fallinn að endurspegla hugarástand þeirra. Þegar Hjálmþér er í þessu ástandi er honum fyrirumunað að sofa sem verður til þess að hann ráfar út á nóttunni, og á næturrölti sínu á hann samskipti við tröll og aðrar kynjaverur. Í einni slíkri ferð kynnist hann Vargeisu, verðandi hjálpvætti sinni. Hún heilsar honum svo:¹³

Vargeisa ek heiti,
 heyr þú, hilmis son!
 viltu, at sjálf ek
 þér í sinni sé?
 allra þinna
 tel ek þik þurfa mun
 vil ok týra
 trúrra vina.

Hlutverk Vargeisu er að veita hetjunni andlegan styrk og er hún hetjunni huglæg; hún er honum „í sinni“, og eftir þetta getur Hjálmþér kallað til sín styrk hennar með því að nefna nafn hennar. Söguhetjur á borð við Hjálmþé og Úlfham geta í raun verið grunnar og djúpar í senn, og því dýpri sem við gefum meiri gaum að viðbrögðum þeirra og tengingu við umhverfið, þessum fínu dráttum sem söguhöfundur dregur fyrir þá sem vilja — og skilja. Líklegt þykir að báðar þessar sögur hafi verið settar saman á 14. öld, þótt þær séu nú einungis varðveittar í afleiddum gerðum og rímum.¹⁴

Þótt hér hafi einungis verið getið um örfá dæmi um líkamleg og andleg veikindi í íslenskum miðaldabókmenntum eru þau lýsandi fyrir þann veruleika sem bókmenntir á borð við fornaldar- og riddarasögur segja frá. Á hinn bóginn er sjaldgæft að fjallað sé um söguhetju sem glímir við líkamleg og andleg veikindi í senn. Við skulum því snúa okkur að einni slíkri.

¹³ *Fornaldar sögur Norðrlanda*, bls. III 474.

¹⁴ Talið er að nú varðveitt gerð Hjálmþérs sögu og Ölvis sé frá 15. öld. Til eru rímur frá fyrri hluta sömu aldar sem talið er að byggist á eldri, nú glataðri sögugerð, auk þess sem ortar voru rímur á 18. öld. Sjá Finnur Sigmundsson, *Rímmatal*, Reykjavík: Rímnafélagið, 1966, bls. 234–235. Upphafleg gerð Úlfhams sögu er glötuð en rímurnar, sem taldar eru ortar á síðari hluta 14. aldar, eru varðveittar í handriti frá 16. öld. Um Úlfhams sögu, sjá Aðalheiður Guðmundsdóttir, *Úlfhams saga*, bls. xiii–xxx.

Ála flekks saga

Ála flekks saga hefur ýmist verið talin frá því um eða fyrir 1400 eða þá heldur yngri, og jafnvel að hún hafi ekki verið sett saman fyrir en á síðari hluta 15. aldar.¹⁵ Hetja sögunnar, Áli flekkur, er að mörgu leyti ódæmigerð söguhetja og óvættir þær sem hann berst við má í öllum tilvikum yfirfæra á sjúkdóma og andleg mein. Ála flekks saga gerist á Englandi en söguhetjur ferðast þó víða og meðal annars til Tartaríu (Tattaríu) og annarra landsvæða sem hafa á sér blá yfirnáttúrulegra heima. Tartaría jafngildir umráðasvæði Tatara, það er að segja ólíkra ættflokka af tyrkneskum uppruna.

Konungssonurinn Áli, aðalsöguhetjan, á sér einhvern veginn aldrei viðreisnar von nema þá auðvitað rétt undir lokin, því að saga hans endar vel eins og reyndar allar umræddar sögur sem fylgja að mörgu leyti áþekku frásagnarmynstri. Áli fæðist ekki sem hið fullkomna barn heldur með flekk á kinninni; hugsanlega fæðingarblett eða valbrá, eða þá eitthvað sem fólk bendlaði við sjúkdóm og hræddist. Okkur er ekki sagt hvers eðlis flekkurinn er en fyrri fræðimenn hafa hvort tveggja sett hann í samhengi við konunglegan uppruna Ála (sem konunglegt merki) eða þá titið á hann sem tákun um ófullkomleika söguhetjunnar sem sé þá ekki flekklaus.¹⁶ Þótt ef til vill megi túlka flekkinn sem einhvers konar ógæfutákun má segja að ógæfa Ála hefjist fyrir fæðingu, því að þegar drottning gengur með Ála segist kóngur sjá fyrir að sé þetta drengur muni ævi hans verða bæði hörð og löng. Hann fyrir-

¹⁵ Áke Lagerholm taldi söguna ívið eldri en frá 1400, sbr. Áke Lagerholm, útg., *Drei lygisögur*, Halle: Max Niemeyer Verlag, 1927, bls. lxvi. Finnur Jónsson taldi söguna vera frá byrjun 15. aldar en Halldór Hermannsson taldi hana líklega vera frá síðari hluta aldarinnar, sbr. Finnur Jónsson, *Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie I–III*, Copenhagen: Gad, 1920–1924, bls. III 110; Halldór Hermannsson, *The Sagas of the Kings (Konunga sögur) and the Mythical-Heroic Sagas (Fornaldar sögur). Two bibliographical supplements*, *Islandica* 26, Ithaca, NY: Cornell University Library, 1937, bls. 50. Ála flekks saga er yfirleitt talin til riddarasagna, en hefur þó í sér sterkar tengingar við fornaldarsögur, sbr. til dæmis Jonathan Y. H. Hui, Caitlin Ellis, James McIntosh, Katherine Marie Olley, William Norman og Kimberly Anderson, „Ála flekks saga. An Introduction, Text and Translation“, *Leeds Studies in English* 49/2018, bls. 1–43, hér bls. 5–8.

¹⁶ Fæðingarbletturinn er þá túlkaður sem ytra lýti sem endurspeglar þó í rauninni lesti eða „innri“ ófullkomleika. Sjá til dæmis Jonathan Y. H. Hui og fleiri, „Ála flekks saga. An Introduction, Text and Translation“, bls. 10–11; Tiffany Nicloe White, „Corruption and Redemption. An Ecotheological Reading of Ála Flekks saga“, *Reading the Natural World in the Middle Ages and the Renaissance*, ritstjóri Thomas Willard, Turnhout: Brepols, 2020, bls. 101–118, hér bls. 109–110; Minjie Su, *Werewolves in Old Norse-Icelandic Literature*, óutgefin doktorsritgerð við University of Oxford, 2020, bls. 46 og 56.

skipar því að barnið skuli borið út, sé það drengur, og svo fer; kornabarnið er borið út og skilið eftir undir tré í skógi. Karl nokkur og kerling, Gunni og Hildur, finna drenginn og fóstura hann upp og gefur karlinn honum nafnið Áli flekkur.¹⁷

Þegar Áli flekkur er átta vetra gamall sækir hann veislu í höllinni, og í veislunni bera foreldrar hans, kóngur og drottning, kennsl á hann og taka hann til sín aftur. Það merkilega er að flekkurinn leiðir ekki með beinum hætti til þess að móðir Ála ber kennsl á hann, svo að ef til vill ber að líta á flekkinn sem blint minni eða sagnaminni án hlutverks.¹⁸ Áli, sem hefur hingað til alist upp í koti, á hins vegar í erfiðleikum með að fóta sig í hinu nýja yfirstéttarsamfélagi, og virðist ekki kunna að tjá sig, eða ávarpa fólk, með viðeigandi hætti. Kvöld eitt, þegar hann er einn úti, verður á vegi hans ambáttin Blátönn sem grenjar að honum og segir hann aldrei hafa kvatt sig með góðum orðum. Hún leggur á hann að hann skuli fara á skóg og hvergi léttu fyrir en hann komi til systur hennar, Nóttar, og skuli hann verða bóndi hennar. Í kjölfarið hefst hin dapra lífssaga Ála sem einkennist af endurteknum álagasendingum og í raun, endurteknum veikindum, líkamlegum og andlegum. Sem lesendur erum við vanari því að æskuraunir karlhetjanna endi með því að þeir finna sér samboðinn maka, fagra og dyggðum prýdda ungfrú. Við getum því varla annað en kennt í brjósti um þessa ógæfusömu söguhetju sem er ætlað að kvænast Nótt – bindast nóttinni, eins og lesa má í gegnum táknmál sögunnar.

Að því leytinu til sverja formúlubókmenntir miðalda sig í ætt við ævintýri úr munnlegri geymd að atburðir gerast þrisvar, en þríatalan stendur þó að jafnaði fyrir margar tilraunir. Það vekur því athygli að Áli verður ekki einungis þrisvar fyrir álögum, heldur fjórum sinnum.¹⁹ Álögin eru þessi:

¹⁷ Ála flekks saga í Áke Lagerholm, *Drei hygisögur*, bls. 84–120. Karl og kerling höfðu margoft reynt að nefna Ála en ekkert nafn festist við hann þar til karlinn finnur upp á því að kalla hann Ála flekk. Hugmyndin gæti verið komin frá Helgakviðu Hjörvarðssonar, þar sem nafn festist ekki við Helga fyrir en hann var orðinn roskinn (sama rit, bls. 86). Nafngiftin gæti þó bent til mikilvægi flekksins, og þar með mikilvægi nafnsins fyrir skilning okkar á söguhetjunni. Í ungru munnmælaútgáfu sögunnar, sbr. hér að aftan, er það kerling sem kallar barnið Flekk eftir að hafa séð fæðingarblettinn og hvergi er getið um að það hafi verið erfiðleikum bundið að nefna drenginn.

¹⁸ Þar sem getið er um flekkinn við fæðingu Ála mætti ætla að hann væri eitt helsta kennimerki hans og að móðir hans hafi tekið eftir því; faðir Ála var að heiman þegar barnið fæddist. Þótt flekkurinn gegni ekki raunverulegu hlutverki kennimerkis gegnir hann þó augljóslega því hlutverki að nafnið festist við Ála. Sjá umræðu um þetta í Jonathan Y. H. Hui og fleiri, „Ála flekks saga. An Introduction, Text and Translation“, bls. 10–11.

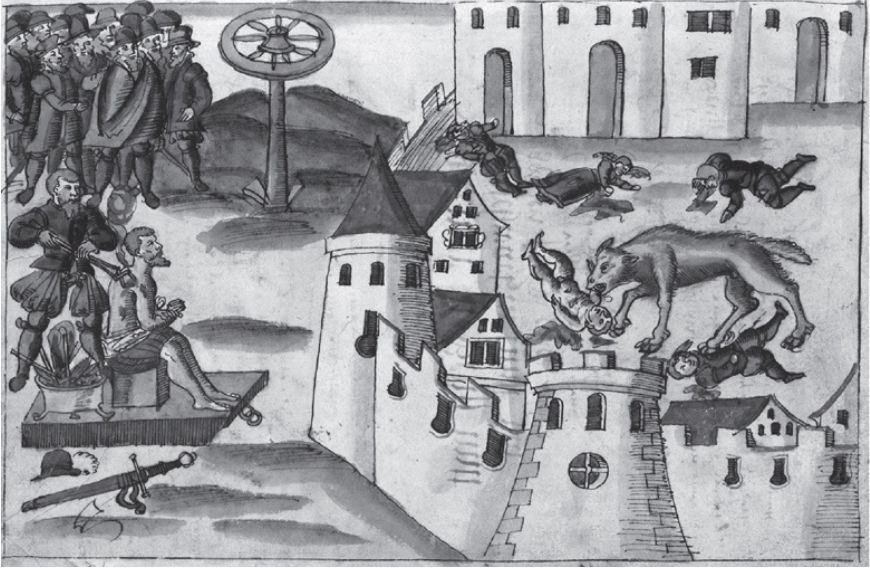
¹⁹ Álagasaga Ála flekks hefur verið sett í samhengi við keltneska frásagnarhefð, sbr. Áke

1. Blátönn sendir Ála til systur sinnar Nóttar, sem er tröll. Nótt ræður yfir dimmum dal og býr í helli sem hún dvelur þó eingöngu í á nóttunni. Þegar Áli neitar að samlagast Nótt, það er borða með henni hrossakjöt og mannakjöt og sofa hjá henni, hverfur hún á braut eftir að hún byrgir hann inni í hellinum. Þegar Áli sleppur úr hellinum villist hann á skógum og ratar ekki heim. Í kjölfarið ráfar hann illa til reika þar til hann kemur í ríki meykóns, Þornbjargar, sem hann kvænist. Þegar álögin eru mælt fram leggur Áli fram gagnálög og segir að þegar hann losni undan álögunum skuli Blátönn verða að hellu (steini).²⁰ Áli minnir á Hjálmþé, þann sem fyrr var getið, og á samskipti við tröll að næturlagi.

2. Glóðarauga, bróðir Blátannar og Nóttar, leggur á Ála á sjálfa brúðkaupsnóttina og breytir honum í grimman varg sem skuli drepa bæði menn og fé, og Áli leggur fram gagnálög á móti. Eftir miklar hrakningar og dýrslega hegðun kemst Áli í öruggt skjól í koti karls og kerlingar, þar sem hann losnar undan álögunum. Karl og kerling skila Ála svo heilum heim í höllina. Í miðaldasögum er orðið *vargur* yfirleitt notað um úlfa en ekki ber þó að útiloka víðari merkingu, einkum birni og jafnvel refi; vargurinn hegðar sér þó engu að síður eins og úlfur, til dæmis með því að stökkva og hlaupa yfir mannfjöldann sem reynir að fanga hann.

Lagerholm, *Drei lygisögur*, bls. lxii–lxiv; Einar Ól. Sveinsson, *Verzeichnis isländischer Märchenvarianten*, FF Communications 83, Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1929, bls. liii–liv. White telur að Áli sé hnepptur í álög fimm sinnum, þar sem hann fæðist undir eins konar álögum líka, sbr. Tiffany Nicloe White, „Corruption and Redemption. An Ecotheological Reading of Ála Flekks saga“, bls. 108–117.

²⁰ Í ljósi alþýðuskýringa er áhugavert að þegar Áli grípur til gagnálaga og leggur á Blátönn að hún verði að steinhellu er engu líkara en að hann sé að færa Blátönn og það sem hún stendur fyrir yfir í steininn. Þótt það komi reyndar fyrir í þjóðsögum, bæði íslenskum og skandinavískum, að fólki sé breytt í stein með álögum (Áke Lagerholm, *Drei lygisögur*, bls. 89) sver gjörningurinn sig einnig í ætt við aldagamla alþýðutrú, þar sem því var víða trúað að hægt væri að losa fólk við sjúkdóma og önnur mein með því að færa meinið yfir á stokka og steina, sbr. Fredrik Skott, „Passing Through as Healing and Crime“, *Arv* 70/2014, bls. 75–100; sjá einnig Leif Söndergaard, „Imagining Plague. The Black Death in Medieval Mentalities“, *Living with The Black Death*, ritstjórar Lars Bisgaard og Leif Söndergaard, Odense: University Press of Southern Denmark, 2009, bls. 207–233, hér bls. 231.

Varúlfur í Genf: Pennateikning eftir Johann Jakob Wick frá því um 1560–1587.

3. Nótt tröllkona heimsækir Ála í svefni og lemur hann með járnsvipu svo að hann fær af mörg sár og stór. Nótt leggur á Ála að sárin muni aldrei gróa nema bræður hennar græði þau, og að hann skuli að lokum deyja af sárum sínum eftir tíu ár.²¹ Áli er svo særður að hann getur sig hvergi hrært og þar sem sárin gróa ekki tekur hold hans að fúna. Sárunum fylgir svo mikill óþefur að enginn getur hjúkrað Ála nema eiginkona hans, Þornbjörg. Í kjölfarið hefst bæði löng og ströng leit að lækningu undir forystu Þornbjargar sem fer að lokum með Ála í ríki jötna út við heimsenda, þar sem dagur og nótt renna saman í eitt. Ríkinu, sem er sagt vera ríki illkvikinda og eiturkvikinda, er stjórnað af Jötunuxa sem fyrirskipar bræðrum sínum, Legg og Lið, að

²¹ Einar Ól. Sveinsson hefur bent á líkindi með draumi Ála og áþekkingu draumi hetjunnar Cú Chulainn í írsku sögunni *Serglige Con Culainn*, sbr. Einar Ól. Sveinsson, „Celtic Elements in Icelandic Tradition“, *Béaloideas* 25/1957, bls. 3–24, hér bls. 16–17. Þótt ekki sé gert ráð fyrir beinum tengslum er líklegt að sögurnar tvær sækni efnisþáttinn í sambærilegan sagnabrunn, sbr. einnig Margaret Schlauch, *Romance in Iceland*, London: Allan & Unwin, 1934, bls. 136 og Jonathan Y. H. Hui og fleiri, „Ála flekks saga. An Introduction, Text and Translation“, bls. 9–10. Í umfjöllun sinni bendir Schlauch á draum í Sigurðar sögu þögla, þar sem dreymandi er særður í draumi.

græða Ála. Leggur og Liður bera, eins og flestir í þessari sögu, tákna ræn nöfn sem styðja við hlutverk þeirra, svo sem með því að varpa ljósi á eðli fólks eða útlitseinkenni. Nöfn þeirra tengjast því væntanlega að þau skírskota til líkamans (sbr. legg og lið) og hlutverks þeirra sem lækna, að leggja hinum veiku lið. Ferðalagið má ef til vill setja í samhengi við hugmyndir manna um undralyf, því að ýmis lyf voru búin til úr eitri skorkvikinda. Hér á landi voru jötunuxar meðal annars notaðir til lækninga.²²

4. Jötunuxi, bróðir þeirra Blátannar, Glóðarauga og Nóttar, leggur að lokum á Ála að hann skuli hvergi þola kyrr fyrr en hann finni Hlaðgerði, dóttur Nóttar. Sú leit tekur hann fimm ár og einkennist af mörgum þrautum, meðal annars þegar hann ferðast í gegnum skóginn Myrkvið, þar sem hann hittir fyrir risann Kol sem segir honum að snúa við, því annars muni hann láta lífið. Áli berst þó við Kol og sigrar, heldur för sinni áfram og finnur Hlaðgerði sem hann bjargar naumlega frá því að vera brennd á báli vegna ásakana um galdur.

Sagan er í rauninni margræð. Í einum skilningi fjallar hún um mann sem er aðskilinn fjölskyldu sinni og þar með sínu náttúrulega umhverfi á hans helstu mótunarárum. Þegar honum er svo kippt inn í þessar aðstæður aftur, fyrirvaralaust, þá vantar hann þá félagslegu hæfni sem hann þarf á að halda, og þess vegna reynast aðstæðurnar honum ofviða. Afleiðingin felst í því að hann er síendurtekið hnepptur í álög, þar til hann að lokum nær stjórn á lífi sínu. Í þessum skilningi varpar sagan ljósi á hefðir varðandi fóstur eins og þær koma okkur fyrir sjónir í íslenskum miðaldabókmenntum og vera má að í henni sé varað við því að börn séu send í fóstur til einstaklinga af lægri stétt. Og það má heldur ekki gleyma því að andstæðingar Ála í gegnum lífið eru einmitt fólk af lægstu stéttunum, það er að segja ambáttir og þrælar sem gera allt sem í þeirra valdi stendur til að koma í veg fyrir að Áli geti risið upp og þrífist í hirðlegu samfélagi. Sem fulltrúar þess lága, ómenntaða og ósiðaða (samanber æsku hans sjálfs) draga þau hann sífellt niður í svaðið.

Í fyrstu hrinu álaganna er Áli sendur til Nóttar tröllkerlingar sem er greinilegt tákni fyrir myrkur og mögulega einnig hugarástand Ála. Hlutverk

²² Jónas Jónasson, *Íslenzkir þjóðbættir*, ritstjóri Einar Ól. Sveinsson, Reykjavík: Bókaútgáfan Opna, 2010, bls. 325–330, sbr. Jonathan Y. H. Hui og fleiri, „Ála flekks saga. An Introduction, Text and Translation“, bls. 16.

hennar felst í því að reyna á hið mennska eða mannúðlega eðli Ála, sem neitar, þrátt fyrir andlega erfiðleika eða jafnvel þunglyndi, að gangast inn á lifnaðarhætti trölla.²³ Dvöl hans í helli Nóttar er þó ekki það eina sem bendir til vanlíðanar Ála eða geðrænna vandamála því að hann á síðar eftir að villast, breytast í villidýr og dvelja í landi þar sem nótt og dagur renna saman í eitt. Að auki fer hann inn í skóg þann sem nefnist Myrkviður, það er inn í dimman skóg þar sem hann hittir fyrir — og tekst á við — risann Kol, og þar með eru þrír andstæðingar hans dökkir, því að Kolur og Nótt eru greinilega táknræn fyrir myrkur, auk þess sem nafnið Blátönn vísar til þess sem er dökkur og/eða tönnlast á eða bítur með vondum orðum eða álögum, það er sá sem mælir illt. Bræðurnir Jötunuxi og Glóðarauga eru að því er virðist kenndir við dökka liti, því að jötunuxar eru svartir og glóðaraugu að jafnaði dökk. Að vísu getur nafnið Glóðarauga einnig átt að vísa til glóandi auga,²⁴ með skírskotun til álagamáttar hans eða ills auga, líkt og Blátönn gæti vísað til illra orða. Það er að minnsta kosti greinilegt að táknmál sögunnar er valið með það í huga að sýna okkur Ála sem veikan unglíng og síðar ungan mann og að veikindi hans eru persónugerð í formi hinna dökku sögupersóna sem bókstaflega „herja á“ hann eins og plágur.

Fleira vísar til andlegrar heilsu Ála en táknmál myrkurs, vegvillu og tíma sem rennur saman í eitt. Eftir dvöl hans í dimma hellinum og vegvillur þar á eftir kynnir Áli sig fyrir meykónginum Þornbjörgu og segist heita Stutthéðinn. Með því að velja sjálfum sér þetta táknræna dulnefni er Áli, sem er enn ungur að árum, í raun að gefa til kynna að hann eigi við andlega erfiðleika að glíma, þar sem hann kynnir sjálfan sig sem lítinn úlf. Orðið stutthéðinn merkir bókstaflega stuttur eða lítill maður í (úlfs)feldi og í yfirfærðri merkingu gæti hann verið ungur úlfur eða ylflingur, í þeim skilningi að hann sé villtur í eðli sínu eða eigi erfitt með að hemja það. Eftir að hafa gefið upp dulnefni sitt bætir hann við og segir: „... ok eru bráð brautingja erendi, ok vilda ek vera hér hjá yör í vetr“.²⁵ Manni finnst kannski furðulegt að

²³ Sbr. Minjie Su, *Werewolves in Old Norse-Icelandic Literature*, bls. 44–46, 105, 243. Um þunglyndi í evrópskum bókmenntum í kjölfar svartadauða, sjá Jean E. Jost, „The Effects of the Black Death. The Plague in Fourteenth-Century Religion, Literature, and Art“, *Death in the Middle Ages and Early Modern Times. The Material and Spiritual Conditions of the Culture of Death*, ritstjóri Albrecht Classen, Berlin og Boston, 2016, bls. 193–237, hér bls. 203.

²⁴ Eins og bent hefur verið á var skordýrið jötunuxi talið búa yfir lækningamætti, sem er að minnsta kosti vert að hafa í huga hér, í samhengi við veikindi Ála, sbr. Jonathan Y. H. Hui og fleiri, „Ála flekkis saga. An Introduction, Text and Translation“, bls. 16.

²⁵ Áke Lagerholm, *Drei lygisögur*, bls. 95.

konungssonurinn Áli kynni sig sem brautingja eða förumann en vissulega er hann á langri vegferð og þegar þarna er komið sögu liggja enn fyrir honum löng og erfið ferðalög.

Brautingi er yfirleitt ekki eins og hver annar ferðalangur, heldur sá sem ferðast á milli og þiggur ölmusu, nánast eins og umrenningur. Af orðum Ála má ráða að honum sé mikið í mun að komast í öruggt skjól fyrir veturinn, að dveljast meðal manna, og að það liggi á því. Eftir að Þornbjörg tekur við honum stendur hann sig vel í þjónustu hennar, og þrátt fyrir að hann sé sagður fálátur unna honum allir hugástum. Þornbjörg er hugsí yfir þessum nýja hirðmanni sínum og hana grunar tvennt; að hann sé konungborinn og hafi orðið fyrir álogum. Í vistinni tekst Ála að sanna sig sem dugandi maður og að lokum fær hann hönd Þornbjargar og kvænist henni. Ógæfan dynur svo yfir á sjálfa brúðkaupsnóttina þegar Áli hefur klætt sig úr öllu nema línklæðunum en þá kemur að honum þræll sem leggur á hann álog númer tvö, og skal hann þá verða að vargi og drepa bæði menn og fé. Ylfingurinn umkomulausi sem knýði dyra hjá meykónginum verður nú að hinum grimmasta vargi. Við dýrlegu eðli Ála taka svo líkamleg veikindi og að þeim loknum villist Áli enn á ný inn í heim andlegra veikinda, sem hann sigrast á. Í þetta sinn eru hin andlegu veikindi ekki einungis táknuð með náttúrulíkingum á borð við myrkur og þetta skóga heldur einnig risa, það er yfirnáttúrulega og yfirgnæfandi óvætti.

Hvernig verður söguhetja á borð við Ála flekk til og úr hvers konar samfélagi sprettur hún? Við getum ímyndað okkur að áheyrndur Ála flekks sögu hafi þekkt af eigin raun stéttaskiptingu og átök stétta, vergang, vanlíðan og þá tilfinningu að vera ekki með sjálfum sér heldur undir álogum, og að lokum líkamlegar sóttir sem einkennast af sárum og óþef. Að auki gætu þeir hafa þekkt til veruleika þar sem brenna átti konu á báli fyrir galdra eða andsamfélagslega hegðun.²⁶ Veikindi Ála hafa verið túlkuð sem holdsveiki sem var landlæg á Íslandi,²⁷ en lýsingar sögunnar eru þó vægast sagt of knappar til að hægt sé að líkja þessu tvennu saman. Á meðan holdsveiki einkennist

²⁶ Árið 1343 lét Skálholtsbiskup brenna systur úr Kirkjubæjarklaustri á báli fyrir guðlast, sbr. Gustav Storm, „Lögmanns-Annáll“, *Islandske Annaler indtil 1578*, Christiania: Grøndahl og Søns Bogtrykkeri, 1888, bls. 231–296, hér bls. 274. Atburðurinn lifði lengi með þjóðinni þar sem sagan tók breytingum í munnlegri geymd, sbr. Jón Árnason, *Íslenskar þjóðsögur og ævintýri I–VI*, ritstjórar Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson, Reykjavík: Þjóðsaga, 1954–1961, bls. II 77.

²⁷ Minjie Su, *Werewolves in Old Norse-Icelandic Literature*, bls. 58–61, 243; Tiffany Nicloe White, „Corruption and Redemption. An Ecotheological Reading of Ála Flekks saga“, bls. 115–116.

af líkamlegri afmyndun þar sem sjúklingar geta jafnvel misst útlími á borð við nef, eyru og fingur (sbr. limafallsveiki) virðist það ekki samræmast þeim knöppu lýsingum sem þó eru gefnar af veikindum Ála.²⁸ Það eina sem okkur er sagt er að sárin sem Áli vaknaði með eftir martröðina líktust höggum eftir járnsvipu og að þau hafi rotnað með viðeigandi óþef; Áli varð að auki orkulaus og gat sig hvergi hreyft. Fengnir voru hinir bestu læknar sem til voru í landinu en allt kom fyrir ekki. Þótt ekki sé gott að fullyrða um hvers konar veikindi sögumaður hafði í huga er ljóst að þau tilheyra í stærra samhengi hrinu veikinda þar sem hvað tekur við af öðru en með því má segja að hann skapi söguhetju sinni Ála svo sannarlega ferli sem krefst fullrar þátttöku hans og æskilegrar hegðunar, eigi hann að ná takmarki sínu, bata.²⁹

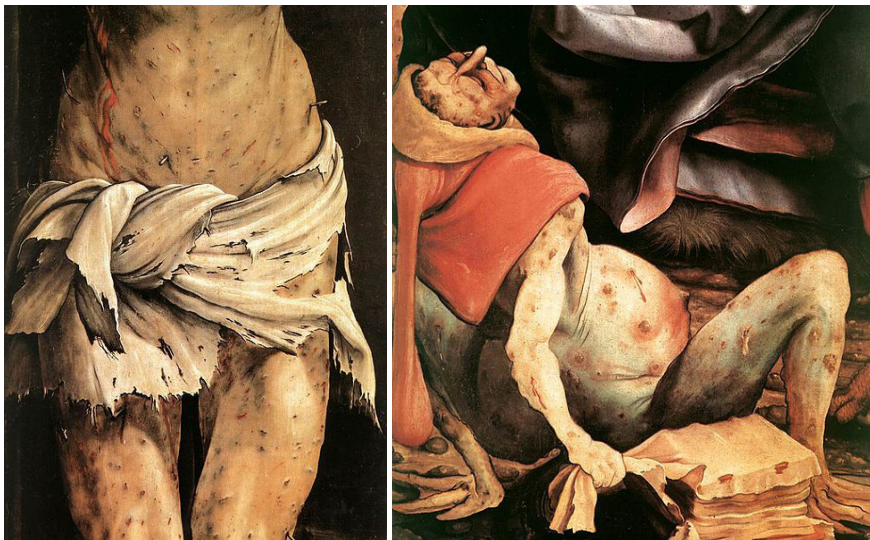
Plágan mikla – svartidauði

Miðað við ritunartíma Ála flekks sögu væri ef til vill eðlilegt að setja hana í samhengi við svartadauða sem einkenndist meðal annars af miklum hita, syfju og sinnuleysi, og kýlum eða bólgnum eitlum sem gátu svo þróast yfir í sár eða flekki, ekki ólíkum þeim sem Matthias Grünewald (um 1475/80–1528) málaði í mynd í kringum árið 1515.³⁰ Eins og þegar hefur komið fram barst svartidauði til Íslands árið 1402 og geisaði hér í um það bil tvö ár, áður en hann gerði svo vart við sig aftur undir lok aldarinnar.

²⁸ Holdsveiki barst til Íslands á 13. öld og virðist vera orðin útbreidd hér á 16. og 17. öld, sbr. Sæmundur Bjarnhéðinsson, „Ágrip af sögu holdsveikinnar á Íslandi“, *Skírnir* 84/1919, bls. 229–250, hér bls. 240, 245–246.

²⁹ Á það má benda að samkvæmt íslenskri alþýðutru frá því um 1600 og síðar töldu menn að til væru andheitir einstaklingar sem gætu kveðið sjúkdóma á fólk. Bæði er talað um sjúkdóma, almennt séð, sem og holdsveiki sérstaklega. Sjá Eirík Westcoat, *Chanting Up the Kraftaskalds*, bls. 85, 128–129, 182.

³⁰ John Kelly, *The Great Mortality. An Intimate History of the Black Death*, London: Harper Perennial, 2006, bls. 20–22. Til eru fleiri listaverk sem talin eru sýna hörmungar svartadauða, til dæmis hinar frægu freskur í Camposanto við dómkirkjutorgið í Pisa. Listfræðinga greinir þó á um nákvæman aldur þessara verka og hvort ein frægasta myndin (af sigri dauðans) hafi verið máluð nokkru áður en svartidauði geisaði á Ítalíu, eða þá fljótlega í kjölfar plágunnar. Um áhrif svartadauða á evrópska myndlist, sjá Jean E. Jost, „The Effects of the Black Death. The Plague in Fourteenth-Century Religion, Literature, and Art“, bls. 216–236.

Altaristafla klausturs heilags Antonúsar í Isenheim (sjúkrahustofnun) og málverk af freistingum Antonúsar eftir Matthias Grünewald frá því um 1515.

Svartidauði náði hápunkti sínum í Evrópu á árunum 1347–1351 en heimildir geta um upptök hans í austri nokkrum árum fyrr.³¹ Yfirleitt er þó ekki talið að svartidauði hafi lognast út af með öllu, heldur að minni faraldrar hafi reglulega brotist út víða um álfuna, jafnvel öldum saman.³² Heimildirnar eru af ólíku tagi, allt frá skráðum samtímagögnum til skáldskapar og munnmælasagna.

Lýsingar af einkennum svartadauða eru mismunandi enda er talið að þrjú megintilbrigði bakteríusýkingar hafi verið í gangi í einu, eða lungnapest, kýlapest og kýlapest með blóðrásarsmiti, og ekki er víst að allir þeir sem sýktust hafi sýnt sömu einkenni. Í helstu samtímaheimildum er þó getið um svarfjólublá kýli sem komu fyrst fram í handarholi og á innanverðum lærum og breiddust svo þaðan út um líkamann. Önnur algeng einkenni voru

³¹ John Kelly, *The Great Mortality*, bls. xiv–xv. Á heimsvísu er talað um að plágan hafi að mestu gengið yfir á árunum 1346–1353, sbr. Ole J. Benedictow, *The Black Death 1346–1353. The Complete History*, Woodbridge, Suffolk, UK: Boydell Press, 2004, bls. 3.

³² Sbr. til dæmis rannsókn sem bendir til þess að plágan hafi sprottið reglulega upp í Danmörku fram til 1500, Lars Bisgaard, „Danish Plague Patterns, 1360–1500“, *Living with The Black Death*, ritstjórar Lars Bisgaard og Leif Söndergaard, Odense: University Press of Southern Denmark, 2009, bls. 85–111. Talið er að síðasta hrina faraldursins hafi brotist út í Suður-Fraklandi árin 1720–1722, sbr. Ole J. Benedictow, *The Black Death 1346–1353*, bls. 93.

hár hiti, ofskynjanir, hósti, blóðspýtingur, óþefur og önnur flensulík ein-kenni. Talið er að sýkingin hafi smitast á milli fólks frá einum degi og upp í sjö daga, eftir því um hvaða sjúkdómstilbrigði var að ræða, og gat pestin orðið svo skæð að heilu fjölskyldurnar þurrkuðust út á nokkrum dögum. Dánartíðni var mismikil á milli svæða og fór upp í 50–60% í sumum borgum Evrópu, en að jafnaði er talið að um þriðjungur Evrópubúa hafi látið lífið í sóttinni. Þar sem svartidaudi barst upphaflega um sunnan- og vestanverða Evrópu frá ströndum Krímskaga með verslunarskipum, nánar tiltekið með rottuflóm sem bárust þó einnig á milli manna og með klæðum eða öðrum varningi, varð hans fyrst vart við Miðjarðarhafið og einkum á Ítalíu þaðan sem hann breiddist út um álfuna. Svartidaudi barst til Björgvinjar árið 1349 og reyndist skæður þar sem annars staðar, en talið er hugsanlegt að hann hafi borist til Oslóar ári fyrr, í báðum tilvikum með skipi frá Englandi. Þótt svartidaudi hafi herjað mjög á borgir Evrópu er ekki talið að ástandið hafi endilega verið betra í dreifbýli, þar sem fólk var jafnvel enn berskjaldaðra fyrir rottugangi. Plágan var hvarvetna áskorun fyrir lækna sem reyndu allar mögulegar aðgerðir án árangurs. Hjátrú setti víða svip sinn á hugmyndir fólks um pestina og orsakir hennar, og margir virtust trúá því að helstu smitvaldarnir væru illir andar.³³ Reiði guðs var því oftast en ekki kennt um.

Íslendingar kynntust svartadauda ekki um miðja öldina eins flestir aðrir Evrópubúar heldur um það bil hálfri öld síðar. Í tvö skipti náði farsóttin til Íslands og geisaði hér árin 1402–1404 og 1494–1495. Talið er að fyrri sóttin hafi borist með skipi Einars Herjólfssonar (d. 1412) sem kom að landi í Hvalfirði að vori til og að hún hafi breiðst hratt út um landið. Ekki er vitað með vissu hvaðan skipið kom, þótt talið sé líklegt að það hafi siglt hingað frá Englandi.³⁴ Gert er ráð fyrir að á bilinu þriðjungur til helmingur

³³ John Kelly, *The Great Mortality*, bls. xii–xv, 17, 20–27, 274, 297–299; Ole J. Benedictow, *The Black Death 1346–1353*, bls. 10–34, 149, 383; Leif Søndergaard, „Imagining Plague. The Black Death in Medieval Mentalities“, bls. 214–215, 229–230; Jón Ólafur Ísberg, „Sóttir og samfélag“, *Saga* 34/1996, bls. 177–218, hér bls. 182 og áfram. Helsta heimildin um að smit hafi borist til Björgvinjar með ensku skipi er Lögmannsannáll Einars Hafliðasonar, sjá Gustav Storm, „Lögmanns-Annáll“, bls. 275, sbr. einnig „Gottskalks Annaler“, bls. 296–378, hér bls. 354.

³⁴ Vitað er að bólusótt geisaði hér á landi 1347–1348 og skæð sótt herjaði aftur á árin 1380 og 1382. Þessar sóttir hafa þó ekki verið tengdar þeirri plágu sem herjaði á aðra Evrópubúa á þessum árum, sbr. Siglaugur Brynleifsson, *Svarti-dauði*, Reykjavík: Helgafell, 1970, bls. 107, 129–130. Þótt Engendingar hafi ekki verið farnir að stunda reglulegar siglingar til Íslands á þessum tíma er ekki ólíklegt að skip Einars hafi komið þaðan, sbr. Jón Steffensen, *Menning og meinsemdir*, Reykjavík, 1975, bls. 320–340, hér bls. 332–333; Jón Ólafur Ísberg, „Sóttir og samfélag“, bls. 194.

landsmanna hafi fallið á þeim tveimur árum sem svartidaudi gekk yfir í fyrri skiptið. Tölur um mannfall eru þó mjög á reiki og hafa menn iðulega miðað við frásagnir annála í sambengi við tölur erlendis frá og einnig skiptir máli hvort verið er að tala um fyrri pláguna eingöngu eða pláguna fyrri og síðari.³⁵ Ljóst er að þessi mannskæða sótt hefur haft mikil áhrif á lífsskilyrði Íslendinga jafnt sem menningarlíf. Mikil eigendaskipti urðu á jörðum, ekki einungis með því að jarðirnar erfðust frá manni til manns heldur einnig vegna þess að fólk hét á kirkjur og dýrlinga og afsalaði sér þá jafnvel jörðum sínum til kirkjunnar sem styrktist við það fjárhagslega. Það sem skiptir þó jafnvel meira máli í menningarsögulegu ljósi er að lærðir menn hafa verið í sérstakri hættu, sér í lagi prestar sem voru sálusorgarar og gátu þá auðveldlega smitast af skjólstæðingum sínum. Í Nýja annál segir að eitt helsta menningarsetur landsins, Skálholt, hafi farið sérlega illa út úr svartadauda og að hið sama megi segja um klaustrin almennt séð og kirkjustaði.³⁶ Á 15. öld var ekki talað um svartadauda heldur plágu og seinna var farið að tala um pláguna fyrri og pláguna síðari. Sagt er að plágan síðari hafi borist hingað með enskum kaupmönnum sem tóku land í Hafnarfirði.³⁷ Báðar plágurnar höfðu víðtæk áhrif á menningu og sköpun menningarverðmæta.

³⁵ Í nýlegri rannsókn er áætlað að mannfall hér á landi hafi verið um 25%, sbr. Chris Callow og Charles Evans, „The mystery of plague in medieval Iceland“, *Journal of Medieval History* 42: 2/2016, bls. 254–284. Jón Ólafur Ísberg telur mannfallið vera á bilinu 25–45%, sbr. „Sóttir og samfélag“, bls. 177–216; Jón Ólafur Ísberg, „Annálar og heimildir um Svarta dauða“, *Ritmennt* 2/1997, bls. 55–75, hér bls. 73. Um jafnvel hærri tölur, sjá Gunnar Karlsson, „Plague without rats. The case of fifteenth-century Iceland“, *Journal of Medieval History* 22: 3/1996, bls. 263–284; Gunnar Karlsson og Helgi Skúli Kjartansson, „Plágurnar miklu á Íslandi“, *Saga* 32/1994, bls. 11–74.

³⁶ Nýi annáll er viðbót við Lögmannsannál, sbr. Gustav Storm, „Lögmanns-Annáll“, bls. 286–287. Talið er að kirkjunnar þjónar hafi víða verið í sérstakri hættu vegna skyldustarfa sinna, sbr. Leif Söndergaard, „Imagining Plague. The Black Death in Medieval Mentalities“, bls. 211. Um svartadauda á Íslandi, sjá einnig Siglaug Brynleifsson, *Svarti-dauði og Sigurjón Jónsson, Sóttarfar og sjúkdómur á Íslandi 1400–1800*, Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1944. Talið er að í Skálholti hafi að jafnaði dvalið 100–200 manns en að í árslok 1402 hafi verið þar þrír á lífi, sbr. Jón Steffensen, *Menning og meinsemdir*, bls. 329–330.

³⁷ Jón Egilsson, „Biskupa-annálar Jóns Egilssonar með formála, athugasgreinum og fylgiskjölum eptir Jón Sigurðsson“, *Safn til sögu Íslands og íslenskra bókmennta að fornu og nýju* I, Kaupmannahöfn, 1856, bls. 15–136, hér bls. 43–44, sbr. einnig „Gottskalks Annaler“, bls. 372. Þótt yfirleitt sé talið að plágan síðari hafi borist með Englendingum sem lágu við Fornubúðir í Hafnarfirði töldu aðrir hana hafa sprottið upp í Vestmannaeyjum eða á Seltjarnarnesi, sbr. Jón Steffensen, *Menning og meinsemdir*, bls. 324–337.

Ljóst er að í kjölfar fyrri plágunnar verða þáttaskil í bókagerð og í raun hafa mjög fá handrit verið tímasett til fyrri hluta 15. aldar þótt þeim fjölgi svo eftir því sem líður á öldina. Samkvæmt Guðvarði Má Gunnlaugssyni eru varðveitt handrit sem voru skrifuð á íslensku á 14. öld um það bil 300 á meðan varðveitt handrit frá 15. öld eru um það bil 220. Þar af hafa einungis um 20 handrit verið tímasett til fyrri hluta aldarinnar og eru það að langmestu leyti brot.³⁸ Þessi munur verður í raun umtalsverður þegar haft er í huga að því yngri sem handritin eru þeim mun líklegra er að þau hafi varðveist. Í handritum frá 15. öld og fram til síðaskipta gætir að auki stöðnunar í skrift og stafsetningu og svo virðist sem kunnáttu í handritagerð hraki frá því sem var á 14. öld enda verða handritin bæði minni og minna í þau lagt. Samkvæmt Stefáni Karlssyni (1928–2006) handritafræðingi hafa flest þeirra að geyma uppskriftir eldri texta og rímur en þó virðist sem fornaldarsögur hafi notið vinsælda þennan tíma enda stór hluti þeirra varðveittur í handritum frá því eftir 1450.³⁹ Það er þó engu að síður ljóst að almennri sagnaritun fer hrakandi við þessi tímamót og helst er gert ráð fyrir að framhald hafi orðið á ritun riddarasagna, með öðrum orðum sagna á borð við Ála flekks sögu.

Hin eiginlega ritun miðaldabókmennta á sér fyrst og fremst stað á 13. og 14. öld, með frávikum í báðar áttir. Það kann því að vera að nýsköpun sagna hafi haldið áfram að einhverju marki ásamt þó aðallega umritun eldri sagna yfir í nýjar gerðir og umsnúningi sagnaefnis yfir í rímur. Það er því óhætt að segja að Íslendingar hafi ekki hætt að vinna með efni sagnanna og móta það með nýjum hætti. Þau menningarlegu skil sem orðið hafa af völdum svartadauða benda þó til þess að óvarlegt sé að tímasetja sögur til fyrri hluta 15. aldar og að slíkri aldursgreiningu þurfi að fylgja sérstök rök enda eru miðaldabókmenntir afurð samfélags á hverjum tíma og ritun þeirra helst í hendur við ritun annarra sambærilegra verka og fjölda starfandi höfunda og skrifara hverju sinni. Staðreyndin er sú að fáir lærðir menn og klausturfólk lifðu af hörmungar svartadauða og er líklegt að þeir sem komust af hafi verið uppteknari við þjónustu í þágu kirkju og klaustra og að uppfræða komandi kynslóðir og þar með fjölga þjónum kirkjunnar á ný en að semja bóksögur.

³⁸ Guðvarður Már Gunnlaugsson, „Árni Magnússon’s initial collection“, *Care and conservation of manuscripts 15. Proceedings of the fifteenth international seminar held at the University of Copenhagen 2nd–4th April 2014*, ritstjóri M. J. Driscoll, Kaupmannahöfn, 2016, bls. 1–20.

³⁹ Stefán Karlsson, „Íslensk bókagerð á miðöldum“, *Stafkrókar*, ritstjóri Guðvarður Már Gunnlaugsson, Reykjavík, 2000, bls. 225–241.

Ála flekks saga í samfélagslegu ljósi

Þegar rætt er um íslenskar bókmenntir í kjölfar fyrri plágunnar er varla hægt að tala um að nýtt tímabil hefjist á 15. öld heldur er um að ræða beina tengingu við bókmenntasköpun 14. aldar þótt framhaldið feli engu að síður í sér þróun. Sagnaritunin náði sér þó í raun aldrei á strik, og um það leyti sem plágan síðari skall á í lok 15. aldar hefur hún að mestu legið niðri. Það er því í sjálfu sér forvitnilegt að athuga þær sögur sem fræðimenn telja vera frá 15. öld, en ef betur er að gáð, færa þeir sjaldnast nokkur rök fyrir aldursgreiningu sinni. Ekki verður heldur séð að mönnum hafi þótt ástæða til að setja bókmenntirnar í samhengi við það ástand sem ríkti hér á landi við upphaf og lok aldarinnar og getur ekki beinlínis talist kjöraðstæður fyrir bókmenntasköpun.

Þrátt fyrir það ástand sem ríkti hér á landi ber alls ekki að útiloka þann möguleika að frumsamdar afþreyingarbókmenntir hafi orðið til, og með greiningu á söguefninu sjálfu má jafnvel ætla að slíkar bókmenntir hafi einmitt getað sprottið úr þeim jarðvegi sem um er rætt. Tenging Ála flekks sögu við aðstæður almennings á Íslandi er til að mynda athyglisverð og sagan er í sjálfu sér gott dæmi um frásögn sem fylgir frásagnarlíkaninu vel eftir, auk þess sem söguhetjan og veikindasaga hennar hefur kallað á samúð þeirra sem á hlýddu.⁴⁰ Það er því ekki ólíklegt að áheyrendur sögunnar á 15. og 16. öld hafi getað sett sig inn í hina löngu þrautagöngu Ála. Hvort þeim tókst svo sjálfum að vinna sig út úr sínum eigin raunum er auðvitað annað mál, en af sögum á borð við Ála flekks sögu gætu þeir þó hafa dregið þann lærdóm að gefast ekki upp, heldur stefna, með hugrekki, í átt að hinum góða endi — og sigra.

Hafi sagan um Ála flekk verið skrifuð þegar eða í kjölfar þess að fyrri plágan geisaði á Íslandi er auðvelt að ímynda sér að hún hafi höfðað til reynsluheims fólks í upphafi 15. aldar. Í ljósi þeirra aðstæðna sem ríktu í samfélaginu má einmitt ímynda sér að fólk hafi átt auðvelt með að sam-sama sig söguhetjunni sem er veglaus og flækist á milli efri og neðri stétta, glímir við þunglyndi, árásargirni og líkamleg veikindi, þar sem „svipusárin“ spretta upp á stuttum tíma meðan hún sefur. Og hvað með hina dökku eða jafnvel svörtu andstæðinga Ála sem herjuðu á hann eins og plága og hnýttu þar með í sameiningu þá hnúta sem hetjan þarf að leysa úr? Í raun þarf ekki mikið til að ímynda sér að þeir gætu verið ígildi sjúkdóma á borð við svarta-

⁴⁰ Um Ála flekks sögu í ljósi frásagnarlíkans Greimas, sjá Minjie Su, *Werewolves in Old Norse-Icelandic Literature*, bls. 159–160.

dauða, og þarf varla að fara djúpt í tákfræðilegar skýringar á nöfnum þeirra og hlutverki til að komast að því. Sagan átti þó eftir að höfða til fólks um ókomnar aldir, þar sem hver kynslóðin gat aðlagað hana að eigin reynslu. Þrennar rímur voru ortar af sögunni um Ála flekk, af þeim Gísla Jónssyni í Melrakkadal (d. 1670), Ingimundi Jónssyni (d. fyrir 1703) og Lýð Jónssyni (1800–1876), og í þeim síðarnefndu kemur meðal annars fram að dulnefni Ála hafi breyst úr Stuttheðni í Heðinn.⁴¹ Í kringum 1930 skrifaði Ástríður Thorarensen (1895–1985) söguna upp eftir frásögn gamallar konu (d. 1911) sem sagði hana í kringum aldamótin, og hefur nafn söguhetjunnar nú tekið á sig nýja mynd þar sem Áli heitir Álaga-Flekkur.

Sagan af Álaga-Flekk var hljóðrituð árið 1966 þegar Friðfinnur Runólfsson (1881–1970) sagði hana Jóni Samsonarsyni (1931–2010) en sjálfur sagðist hann hafa lært söguna af Þórönnu Jónsdóttur úr Borgarfirði eystri.⁴² Saga Friðfinns tekur alls tvo tíma og tíu mínútur í flutningi. Hún er ítarlegri en miðaldasagan og ekki að öllu leyti sambærileg, til dæmis breytist Áli í varg sem er nánar tiltekið sagður vera grábjörn.⁴³ Nöfn annarra söguhetja eru ekki að öllu leyti sambærileg, til dæmis heitir Gunnur karl Áki, Hildur heitir Gríma, Blátönn heitir Tönn og Nótt heitir Nót. Friðfinnur jatar þó að hafa gleymt ýmsu sem máli kunni að skipta og er honum fyrirmanað að muna hvað Hlaðgerður, dóttir Nót(t)ar, heitir, þannig að hann lætur hana heita Menglöðu í þetta skiptið. Sjálfur tekur Áli sér ekki dulnefnið Stuttheðinn fyrr en þau Þornbjörg eru neydd til að dylja nöfn sín fyrir Jötunuxa og var það fyrir uppástungu hennar.

Í frásögn Friðfinns er það kerling sem vill láta nefna drenginn Flekk eftir að hún baðar hann í fyrsta skipti og tekur eftir stórum mórauðum fæðingarbletti hægra megin á hálsinum. Flekkurinn skiptir máli þegar hinir réttu foreldrar hans bera kennsl á drenginn því að sagt er að drottning hefði tekið eftir

⁴¹ Finnur Sigmundsson, *Rímnatal*, bls. 13–15.

⁴² Rósa Þorsteinsdóttir, *Sagan upp á hvern mann*, Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2011, bls. 115. Frásögnina má nálgast á vef Ísmús í fimm hlutum (ismus.is: SÁM 92/3240–44 EF). Friðbjörn segist ekki hafa séð söguna á prenti. Hann segist hafa heyrt rímurnar og telur að ekki sé um efnislegan mun á milli rímnanna og munnmælasögunnar að ræða. Samkvæmt viðtali sem Hallfreður Örn Eiríksson (1932–2005) tók við Ingunni Thorarensen (1896–1982) árið 1968 þekkti hún til söguhetjunnar með sama nafni, það er sem Álaga-Flekk, sbr. Ísmúsvefinn (ismus.is: SÁM 89/1912 EF).

⁴³ Þótt grábjörn sé einungis að finna í Norður-Ameríku er hans getið í fáeinum miðaldahæimildum hér; yfirleitt er þó einfaldlega talað um björn og hvítbjörn. Um varúlfsminni Ála flekks sögu, sjá Aðalheiður Guðmundsdóttir, *Ulfhams saga*, bls. cxcvii–ccí.

blettinum áður (þegar Áli var nýfæddur). Drengurinn er að jafnaði nefndur Flekkur og það er ekki fyrr en hann vaknar með sárin eftir martröðina miklu sem hann er nefndur Álaga-Flekkur. Við þetta má segja að flekkurinn hafi fengið aukið vægi og sú nafnbreyting sem varð í munnlegri hefð (Áli flekkur > Álaga-Flekkur) gæti borið vott um viðleitni fólks til að skilja hlutverk hans með því að gera hann að eins konar fyrirboða álaganna og þeirrar ógæfu sem lá fyrir nýfæddu barninu. Þetta gæti svo aftur borið vott um þróun sagnafnisins í munnmælum, en með því að auka hlutverk þess sem áður var blint minni má í raun segja að sagngeymdin „leiðrétti“ söguna, enda hafa rannsóknir sýnt að þegar hefðbundið söguefni fer með einhverjum hætti út fyrir ramma formgerðarinnar hafi afleidd brigði tilhneigingu til að leiðrétta sig, það er að segja laga sig að lögmálum munnmælasagna. Þar sem ljóst er að sagan um Ála flekk barst út í munnmæli, þar sem hún var sögð inn á segulband sem sagan um Álaga-Flekk, er ljóst að hún hefur að minnsta kosti á einhverjum tímamarki lagað sig að þeim breytingum sem heyra til slíkra lögmála.⁴⁴

Á hinn bóginn er það ef til vill ekki tilviljun að söguhetja miðaldasögunnar skuli hafa heitið Áli, því að í annálum er getið um Ála prest sem hafði verið með sveinum sínum við skip Einars í Hvalfirði þar sem hann smitaðist af plágunni og dó svo skömmu síðar; Áli prestur var því væntanlega einn af þeim fyrstu sem létu lífið af völdum svartadauða hér á landi.⁴⁵ Athyglisvert er að þegar Áli flekkur vaknar með sárin sín mörgu og stóru er hann einmitt sagður vera með sveinum sínum, sem verða óglaðir við tíðindin. Hafi þessi tenging verið til staðar þegar sagan var sögð eða samin á miðöldum og nafn söguhetjunnar verið valið með Ála prest í huga, hefur hún væntanlega fjarð út þegar saga hans féll í gleymsku; þetta gæti þá hafa kallað á nýja skýringu á nafni söguhetjunnar og „Áli“ farið að tengjast hinum síendurteknu álögum.

Flekkir Ála eru tvenns konar; annars vegar fæðingarbletturinn (ýmist á

⁴⁴ Það hefur til dæmis sýnt sig að munnmælasögur sem hafa tekið inn í sig einkenni bókmennta á borð við ítarlegar lýsingar „leiðrétta sig“ í munnmælunum með því að hverfa aftur til hins knappa munnmælastíls. Sjá til dæmis Max Lüthi, *The European Folktale. Form and Nature*, Bloomington og Indianapolis: Indiana University Press, bls. 49.

⁴⁵ Sjá Nýja annál, sbr. Gustav Storm, „Lögmans-Annáll“, bls. 286. Séra Áli er kallaður Óli í Vatnsfjarðarannál elsta og Annála harmoníu, sbr. Jón Ólafur Ísberg, „Annálar og heimildir um Svarta dauða“, bls. 68, 70 og Jón Steffensen, *Menning og meinsmdir*, bls. 329. Sjá einnig Siglaugur Brynleifsson, *Svarti-dauði*, bls. 131; Gunnar Karlsson, „Plague without rats. The case of fifteenth-century Iceland“, bls. 265–267.

kinn eða hálsi) og hins vegar útbrot af völdum sjúkdóms. Fæðingarblettir voru víða taldir fingraför fjadans og sú trú er einnig gömul að hægt væri að segja fyrir um ævi fólks af fæðingarblettum.⁴⁶ Fæðingarblettur við milta, það er ofarlega vinstra megin í kviðarholi, átti að segja fyrir um tíð veikindi en fæðingarblettur á hálsi um styrk.⁴⁷ Sérlega slæmt þótti ef börn fæddust með fæðingarblett á augabrúnum eða augnlöki og þótti merkja að umræddur einstaklingur yrði hengdur á gálga. Sagt var að börn sem fæddust með slíkan blett hafi jafnvel verið borin út, til að forða þeim frá hengingu síðar meir.⁴⁸ Það var þó talið skárri ef fæðingarblettir væru hægra megin á líkamanum,⁴⁹ sem á við um flekkinn sem einkennir Ála. Þótt þarna sé vissulega komin ákveðin samsvörun við hlutverk flekksins í Ála flekks sögu, sem sé þá fyrst og fremst ógæfumerki, hefur þetta varla verið algengt í íslenskri þjóðtrú. Það þýðir þó ekki að slík trú hafi ekki verið fyrir hendi og ekki er hægt að útiloka þann möguleika að nafnbreyting söguhetjunnar á 19. öld og þar með tenging flekksins og álaganna beri vott um alþýðuskýringu sem gæti vissulega einnig hafa legið á bak við miðaldasöguna.

Ála flekks saga í ljósi evrópskra plágubókmennta

Sú tenging sem hér hefur verið gerð milli Ála flekks sögu og áheyrenda sem hafa þekkt til veikinda söguhetjunnar af eigin raun eða úr nánasta umhverfi sínu eftir að svartidauði geisaði á Íslandi í upphafi 15. aldar á sér stoð í víðara samhengi, því að víða um Evrópu má sjá merki plágunnar í þeirri bókmennta- og listsköpun sem átti sér stað á meðan plágan gekk yfir, sem og í kjölfar hennar.

Um einkenni og áhrif veikinnar má vitaskuld lesa í ýmsum ritum og meðal annars hjá Guillaume de Machaut (um 1300–1377) sem bjó í nágrenni Reims og Giovanni Boccaccio (1313–1375) sem bjó í Flórens. Boccaccio skrifaði eitt þekktasta verk sitt *Decameron — Tíðlegru* — á árunum 1349–1353 en í umgjörð sögu sinnar dregur hann upp mynd af því ástandi sem ríkti í heimaborg hans þegar svartidauði geisaði þar. Í *Tíðlegru* segir af tíu ungmennum sem ákveða að yfirgefa borgina og dvelja saman á sveitasetri

⁴⁶ Ólafur Hansson, „Fæðingarblettir“, *Morgunblaðið* 15: 42/1962, bls. 2 og 7, hér bls. 2; Símon Jón Jóhannsson, *Stóra hjátrúarbókin*, Reykjavík: Vaka-Helgafell, 1999, bls. 124.

⁴⁷ W. C. Hazlitt, *Dictionary of Faiths & Folklore. Beliefs, Superstitions and Popular Customs*, London: Studio Editions, 1995, bls. 414.

⁴⁸ Ólafur Hansson, „Fæðingarblettir“, bls. 7.

⁴⁹ Símon Jón Jóhannsson, *Stóra hjátrúarbókin*, bls. 123.

meðan faraldurinn gengur yfir. Saman dvelja þau á setrinu í tvær vikur og á þeim tíma segir hvert þeirra eina sögu á hverju kvöldi fimm daga vikunnar, samtals tíu sögur hvert eða 100 sögur í allt. Sagnaskemmtunin sem stytta þeim stundir í einangruninni er hin fjölbreytilegasta og sögurnar spanna allt frá erótískum gamansögum yfir í sögur með harmsögulegu ívafi.⁵⁰ *Tíðegra* er án efa eitt frægasta bókmenntaverk sem beinlínis er vítað að hafi sprottið af hörmungum svartadauða, en talið er að Flórens hafi farið sérlega illa út úr faraldrinum, ásamt nágrannaborginni Siena.⁵¹ Í lýsingu sinni af plágunni segir Agnolo di Tura frá Siena (d. eftir 1348) frá miklum fjöldagröfum eða „plágugryfjum“ sem voru grafnar í borginni, þar sem líkunum var hlaðið upp; í sumum tilvikum var moldin sem stráð var yfir í svo þunnu lagi að hundar hafi náð að draga líkin upp og út um alla borg þar sem þeir rifu þau í sig. Sjálfur gróf hann börn sín fimm með eigin höndum.⁵²

Ljóst er að svartidaði hefur haft mikil áhrif á andlega líðan fólks og í rannsókn sinni á andlegum áhrifum svartadauða telur Leif Söndergaard að plágan hafi hvarvetna stuðlað að ótta og óryggi enda hafi hún verið ófyrirsjáanleg og lagst á fólk af öllum stéttum. Ferðalangar hafi hvarvetna borið með sér hryllingssögur sem hafi bæst við þá staðbundnu þekkingu sem fólk hafði öðlast á sjúkdómnum af eigin raun, og að þetta hafi svo magnað upp ótta fólks og kynt undir hjátrú. Mikið hafi verið gert úr sjónrænum sjúkdómseinkennum á borð við flekki víðs vegar um líkamann og hversu stuttan tíma það tók fólk að smitast og fá sýnileg útbrot. Hann bendir á að á meðan kirkjunnar menn hafi reynt að útskýra pláguna út frá kenningum Biblíunnar og vísindamenn leitað að skýringum í stjörnufræði og læknisfræði hafi almúginn útskýrt hana með flökkusögum og alþýðuhumor, og að jafnaði leitast við að finna blóraböggla í þeim tilgangi að ná taki á vandanum; jaðarhópar hafi þá verið í sérstakri hættu.⁵³ Trúað fólk hafi með öðrum orðum

⁵⁰ Giovanni Boccaccio, *Tíðegra*, Reykjavík: Mál og menning, 1999, bls. 25–41. *Tíðegra* er merkileg að því leyti að hún byggist mjög á hugmyndum sem skutu upp kollinum í kjölfar plágunnar, og sögðu til um að fólk ætti að forða sér frá pestarælum, og gleðja hugann með góðum félagsskap og sagnaskemmtun. Sjá Glending Olson, *Literature as Recreation in the Later Middle Ages*, Ithaca og London: Cornell University Press, 1982, bls. 164–204.

⁵¹ John Kelly, *The Great Mortality*, bls. 95–99. Yfirlit yfir evrópskar plágubókmenntir er að finna í Jean E. Jost, „The Effects of the Black Death. The Plague in Fourteenth-Century Religion, Literature, and Art“.

⁵² Ole J. Benedictow, *The Black Death 1346–1353*, bls. 91; John Kelly, *The Great Mortality*, bls. 114–119.

⁵³ Leif Söndergaard, „Imagining Plague. The Black Death in Medieval Mentalities“, bls. 209–210.

leitað á náðir guðs og lært fólk til náttúruvísinda á meðan alþýðuskýringar hafi verið fyrirferðarmiklar; eðlilega hafi svo ólíkar skýringar, lærðar og alþýðlegar, blandast saman.

Á meðan rithöfundar víðs vegar um Evrópu leituðust við að setja pláguna í trúarlegt og samfélagslegt samhengi settu alþýðuskýringar og hjátrú mark sitt á munnmælasögur sem hafa margar hverjar varðveist fram til dagsins í dag.⁵⁴ Sums staðar var talið að plágunni hafi fylgt óveður og eldingar og um slíkt er meðal annars getið í danskri heimild en á Íslandi er getið um bláa móðu sem hafi breiðst út og lagst yfir byggðina.⁵⁵ Þá eru til sagnir af fólki sem lagðist út og hélt sig til í óbyggðum á meðan plágan gekk yfir, ekki ólíkt því sem frá segir í *Tíðlegru* Boccaccios, þar sem fólkið sótti út fyrir borgarmúrana. Flótti var reyndar ráðlagður, og ýmsir gripu til þess ráðs að einangra sig.⁵⁶ Víða erlendis spruttu upp ofsatrúarhreyfingar þar sem fólk gekk fylktu liði milli borga, hálfbert og berjandi sig með hnútasvipum og jafnvel járnsvipum í von um að öðlast náð guðs; á milli þess sem það barði sig sjálft lagðist það á jörðina, og gekk þá einn einstaklingur úr slíku liði á milli félaga sinna og barði þá útafliggjandi með sinni eigin svipu. Í sumum tilvikum hafði fólk þetta merkt sig með rauðum krossi á enni og hálsi. Þótt göngufólkið hafi upp til hópa talið pláguna vera refsingu guðs fyrir syndir mannanna og að yfirbót þeirra myndi milda reiði hans, urðu skrudgöngurnar þó fyrst og fremst að enn einni smitleiðinni, þar sem opin sár göngufólksins buðu upp á smit á báða bóga.⁵⁷ Á Íslandi safnaðist fólk einnig saman í svonefndum heitgöngum og flyktist til biskupsstólanna, berandi líkneski og biðjandi bænir. Þótt ekki sé þess getið að slíkir hópar hafi stundað sjálfsrefsingu á borð við erlendu hreyfingarnar þykir það blasa við að þetta fólk hafi borið með sér smit.⁵⁸ Á hinn bóginn grillir í sameiginleg minni í erlendum frásögnum af

⁵⁴ Auðvelt er að finna íslenskt efni með því að slá inn leitarorðin „svartidauði“ og „plágan“ í sagnagrunninn: <http://sagnagrunnur.arnastofnun.is/s/>.

⁵⁵ Jón Árnason, *Íslenskar þjóðsögur og ævintýri*, bls. II 135–137.

⁵⁶ Í ritum sem spruttu upp í kjölfar plágunnar er fólki ráðlagt að yfirgefa heimili sín. Franska skáldið Guillaume de Machaut lokaði sig til að mynda af í eigin húsi þann langa tíma sem plágan gekk yfir, eins og hann lýsir í kvæði sínu *Jugement dou roy de Navarre*. Sjá Glending Olson, *Literature as Recreation in the Later Middle Ages*, bls. 176–177, 183.

⁵⁷ Talið er að kirkjuyrivöld hafi bannað hópa af þessu tagi árið 1349 og að lokum útrýmt þeim, sbr. Leif Söndergaard, „Imagining Plague. The Black Death in Medieval Mentalities“, bls. 221, 225–226, 232.

⁵⁸ Siglaugur Brynleifsson, *Svarti-dauði*, bls. 132–133; um svokallaðar Maríugöngur, sjá Jón Steffensen, *Menning og meinsemdir*, bls. 329 og 333.

hópgöngum og sögunni af Ála flekk, það er að segja göngumaðurinn sem ber útafliggjandi fólk með járnsvipu (sbr. Nótt) og rautt merki á hálsi göngu-fólksins (sbr. flekkinn í sögunni af Álaga-Flekki).

Ýmislegt bendir til þess að Ála flekks saga feli í sér minningar um svartadauða sem höfundur hennar hafi þá leitast við að setja í samfélagslegt samhengi. Sagan gæti að því leyti endurspeglad þörf fólks fyrir að skilja pláguna og ná tökum á henni, ef ekki læknisfræðilega þá hugrænt. En auk þess sem lesa má söguna sem eins konar táknsögu fyrir pláguna miklu felur hún þó einnig í sér beinar tengingar við sögu svartadauða, og varla tilviljun að söguhetjan Áli sé Englendingur á faraldsfæti, því að talið er að fyrri plágan hafi einmitt borist Íslendingum með skipi sem hafði væntanlega siglt hingað frá Englandi. Þá var Íslendingum einnig ljóst að skipið sem bar pestina til Björgvinjar hafi verið enskt (sbr. annálarit Einars Hafliðasonar) og ljóst er að plágan síðari barst hingað frá Englandi. Þá er það einnig spurning hvort það sé tilviljun að Áli hinn enski hafi ráfað alla leið til Tartaríu, því að talið er að plágan hafi borist til vesturs austan af Krímskaga, umráðasvæði Tatara, og ljóst er að sagnir af tilurð plágunnar á þessu svæði breiddust út um Evrópu⁵⁹ enda hefur fólk eðlilega leitað sér skýringa á uppruna hennar. Síðast en ekki síst gæti endurtekin „útleð“ Ála sem er hvað eftir annað vísað frá heima-högum sínum hæglega endurspeglad þann veruleika að sums staðar voru þeir sem smituðust af svartadauða reknir burt og sendir á vergang;⁶⁰ veikum var einfaldlega úthýst. Áli, sem var borinn út sem ungbarn vegna fyrirboða sem konungur, faðir hans, taldi sig fá í draumi, er að þessu leyti eins og persónugervingur þess ástands sem skapaðist víða um heim þegar foreldrar yfirgáfu börn sín vegna hræðslu þeirra við pláguna.⁶¹

Lokaorð

Saga Ála flekks og síðar Álaga-Flekks er áhugaverð fyrir margra hluta sakir. Frásagnarfræðilega séð eru hin síendurteknu veikindi söguhetjunnar vissulega sá óvinur sem hún þarf að takast á við og sigra, auk þess sem veikindabemað má heita frumlegg í íslenskar miðaldabókmenntir. Þegar álögnum er að lokum aflétt hefur veikindum Ála einnig verið aflétt og í

⁵⁹ Leif Søndergaard, „Imagining Plague. The Black Death in Medieval Mentalities“, bls. 212.

⁶⁰ Sama heimild, bls. 222.

⁶¹ Giovanni Boccaccio, *Tidegra*, bls. 29, sbr. einnig Leif Søndergaard, „Imagining Plague. The Black Death in Medieval Mentalities“, bls. 213, 218; Glending Olson, *Literature as Recreation in the Later Middle Ages*, bls. 177.

framhaldinu tekur Áli við ríkisstjórn sem heilbrigður maður. Þótt Áli sé kannski langt frá því að vera hin fullkomna söguhetja er hann á sama tíma söguhetja sem líkist manneskju af holdi og blóði; hann á erfitt uppdráttar og þvælist um í slæmu ástandi, andlega og líkamlega, þar til honum tekst að ná tökum á lífi sínu. En það tekst honum, að sjálf sögðu, enda fylgir saga hans þeirri grunnformgerð frásagna sem svarar þörf okkar fyrir lausnir. Sem veik söguhetja hefur hann náð að fanga athygli sagnaþula og áheyrenda í gegnum aldirnar og ekki verður betur séð en að honum takist það jafn vel og hverri annarri hetju sem drepur dreka eða vinnur annars konar afrek. Sagan er að auki full af alþýðuhumor og jafnvel gróteskum einkennum sem setja má í samhengi við úrvinnslu alþýðlegrar hefðar.

Í umfjölluninni hér að framan, þar sem rætt var um stöðu íslenskra bókmennta á 15. öld er talið óvarlegt að gera ráð fyrir mikilli nýsköpun í bókmenntum í kjölfar svartadauða, eða plágunnar fyrri. Þetta má þó engu að síður gera og sú athugun sem hér var gerð á söguefni Ála flekks sögu gæti bent til þess að hana megi aldursgreina með tilliti til samfélags sem þekkti til eymdar og þar með til plágu sem einkenndist af útbrotum og óþef. Með þessu móti má tengja tilurð hennar við það ástand sem ríkti hér á landi í upphafi 15. aldar. Á hinn bóginn sýnir varðveisla sögunnar, líkt og annarra miðaldasagna, að þótt hún gæti í sjálfu sér hafa sprottið úr erfiðum samfélagslegum aðstæðum í kjölfar svartadauða, úr þeirri bláu móðu sem lá yfir sveitum landsins, hafi hún ekki hætt að höfða til áheyrenda sinna, heldur varðveittist hún í manna minnum svo öldum skipti.

ÚTDRÁTTUR

Greinin fjallar um veikar söguhetjur eins og þær koma okkur fyrir sjónir í fornaldarsögum og riddarasögum, þar sem finna má dæmi um andleg jafnt sem líkamleg veikindi. Í upphafi er gerð grein fyrir veikindasögum sem efniviði bókmennta og frásagnarfræðilegu samhengi þeirra. Að því loknu er lítið til miðaldabókmennta með áherslu á Ála flekks sögu sem heyrir til frumsaminnna riddarasagna. Í upphafi er athyglinni beint að söguhetjunni Ála sem var aðskilinn frá fjölskyldu sinni sem barn, með áherslu á félagslega vanhæfni hans til að takast á við tilveru sína og fóta sig í samfélaginu. Sagan er því næst greind út frá veikindum Ála og leitast er við að tengja hana veruleika fólks á 15. öld, og þá sér í lagi svartadauða eða plágunni miklu sem geisaði tvívegis hér á landi, árin 1402–1404 og svo aftur 1494–1495. Að lokum er getið um þær breytingar sem urðu á söguefninu í gegnum aldirnar og þær útskýrðar

með hliðsjón af breyttu samfélagi og breyttum áherslum. Rannsóknin bendir til þess að Ála flekks saga gæti sem best hafa verið samin í upphafi 15. aldar.

Lykilorð: Íslenskar miðaldabókmenntir, riddarasögur, svartidauði, bókmenntafræði, læknahugvísindi.

ABSTRACT

Literature in the cloud of the plague

The article deals with unwell protagonists according to the medieval Icelandic *fornaldarsögur* and *riddarasögur*, where we can find numerous examples of mental as well as physical illness. In the beginning, the focus is set on stories of illness as the subject matter of literature and their narrative context. After that, we look at medieval literature with an emphasis on Ála flekks saga, an Icelandic *riddarasaga*. In the beginning, the attention is focused on the protagonist Áli who was separated from his family as a child, with an emphasis on his inability to cope with social circumstances. The story is then analyzed concerning Áli's various symptoms, and an attempt is made to connect his poor health to the reality of Icelandic people in the 15th century, and in particular the Black Death or the plague that raged twice in Iceland, in the years 1402–1404 and then again 1494–1495. Finally, the article addresses the changes that the narrative material went through over the centuries, and they are explained in the light of social changes and new emphasis in the storytelling tradition. Based on the research, Ála flekks saga might have been composed in the early 15th century.

Keywords: Medieval Icelandic literature, chivalric sagas, black death, comparative literature, medical humanities.

AÐALHEIÐUR GUÐMUNDSDÓTTIR

Prófessor í íslenskum bókmenntum fyrri alda

Íslensku- og menningardeild

Hugvísindasviði Háskóla Íslands

Árnagarði við Suðurgötu

IS-101 Reykjavík, Ísland

adalh@hi.is